

Slobodan Inić

PARTIJA KAO DRŽAVA

Gdje bi trebalo početi?

Počnimo najprije s onim što nam govori o odnosu društva i države.

Držim da su najbolje države one koje su zasnovane na vladavini naroda. Razumije se, u tome ne bi trebalo pretjerivati. Teško da je takav ideal uopšte ostvariv. Vladavina naroda ne znači da svaki čovjek vlada niti da svi odlučuju. Prvo, to je u tehničkom pogledu nemoguće, a drugo, ima znatan broj ljudi koji misle da njihovo mišljenje nije važno za javne stvari i koji malo drže do javnih poslova. Ne treba posebno naglašavati da je neučestvovanje u opravljaju javnih poslova također njihovo pravo i izraz njihovih sloboda koje podrazumijeva vladavina naroda, jednako pravu i slobodi da se u njima učestvuje.¹

Pa ipak, za nas je važnije ovo drugo. Bit države — „vlдавине naroda“ sastoji se u tome da ne postoje nikakve spoljne prepreke, bilo da su one rasne, ideološke, političke, spolne i dr., koje onemogućavaju učešće određenim dijelovima stanovništva ili pojedincima da se „pitaju“ o vođenju državne politike i njenim principima. Demokratija ili vladavina naroda zaista je, na taj način, postigla da narod drži državu kao antipod težnji svake države da drži narod u svojim rukama. To je jedan čudesan balans koji i danas zadivljuje u zapadnim demokratijama usprkos sve njihove nesavršenosti. Stvar je u tome, jednostavno rečeno, da nema vlasti bez slobode kao što nema ni slobode bez vlasti. To je ono glavno što krase *societe civile*. Ovo nam govori da civilno društvo i država žive u dualizmu kao što nalaze svoje pomirenje u pretpostavljanju slobode vlasti i vlasti slobodi. Mogao bih sada reći da je to izvor stabilnosti demokratskih država.

Kompartijska država bila je suprotan obrazac državi — „vlдавине naroda“. Ona će poistovjetiti vladavinu s državom, a vremenom svesti državu na upravljanje. Izvjesno, bio je to put da se država „pokvari“. Tako nešto bilo je moguće budući da su komunisti svojoj „klasnoj“ ozvaničenoj vladavini dali oblik „države“. Htio bih reći da je država u civilizacijskom smislu uvijek viša od bilo kog oblika vladavine ili upravljanja. Promjena vladavine ne znači i novu državu. U državi se mogu mjenjati oblici vladavine i upravljanja pa da ipak država ostane u jednom „objektivnom“ pogledu iznad vladavine i upravljanja. Taj višak države u odnosu na vladavinu u državi i upravljanje državom jeste civilizacijski i izražava upravo vladavinu naroda. Nasuprot tome, komunisti su počinili možda jednu od prvih, početnih grešaka kad su svojoj „klasnoj“ vladavini dali oblik države.²

Razumije se, to nije moglo izgledati osobito pohvalnim. Vladavina komunista ili kompartijska država u ime naroda dezavuirala je vladavinu naroda. Takva država pretpostavlja svoj, ideološki narod. A do ideološkog, odobravajućeg naroda dolazi se preko „čistog“, „jedinstvenog“ privredjivanja koji na vanekonomske osnovi utjeruje rad u državne i paradržavne forme. Društvo se snažno doima kao slika jednog velikog preduzeća u kome ulogu generalne direkcije ima kompartijska država koja raspolaze

s njime i čije je ono vlasništvo. Ljudi u takvoj državi s dragošću izgovaraju njeno ime i rado kliču partijskom obliku vladavine. Tome se ne treba čuditi. Jednostavno, oni izražavaju svoje raspoloženje u vezi s jednim načinom raspodjele.³

Osvrćem se na odnos između komunističke vladavine i države. Sada je gotovo sigurno da se država u komunista izjednačava s partijskom formom odnosno komunističkom, „klasnom“ vladavinom. Takva je država zapravo — partijska vlada. Ali važnije je to da je društvo njen prost dodatak. Komunistička vladavina kao partijski oblik države predstavlja demijurga „države-društva“. To znači da društvo završava u državi. Poslije 1917. godine postojeći socijalizam ne zna za društvo. Postoje samo društva pod socijalizmom.

Pa ipak, kompartijska država je jedna kombinacija između slabe države srednjeg vijeka i države iz doba apsolutizma. U doktrinarnom smislu, odumiruća država u socijalizmu podržavala je društvo. Bio je to način da se ostvari neobična utopija „države-društva“. Usporedno s time, odvijao se dihotoman proces njene retardacije, ona je egzekutivno jačala, dok je socijalno stalno slabila.

Iznad svega, takva država nema civilno društvo, mada je prije tačno da je ona inkompatibilna s njim. Sve više zapažamo odsustvo političkog naroda u političkom, demokratsko-pravnom smislu, koliko god da je snaži na egzekutivan način, budući da je ova država slobodna od naroda i društva; to je ipak, samo prividno pošto istovremeno slabe njene socijalne osnove. Možda se ni jedna država nije toliko pozivala na narod da bi konačno sve društvene i državne poslove predala isključivo u ruke partijskih upravljača.

To je bilo moguće jer se kompartijska država oslobodila (nije ih zapravo nikad ni pretpostavljala) ugovornih odnosa s društvom. U principu i stvarno, bio je pobjedio partijski razlog kao osnov takve države. Kompartijska državna tvorevina ima ideologiju o društvu koja ne implicira samoodredjenje stvarnog društva. Društvo — to je socijalna prašina.

U doslovnom smislu, kompartijska država oličava jedan „opšti“, privatni poredak određene radikalne, rigorozne i rigidne političke grupe koji ne teži ciljno onom društvenom, koliko prije obezbeđuje egzistenciju i stabilnost samog poretka. U tom su pogledu objašnjive i „društvene“ posljedice takve države: privreda bez ekonomije, demokratija bez sloboda i permanentna kriza stvarnog društva kao način njegove egzistencije. Narodi i društva kompartijskih država ili će promijeniti ideale i upravljače ili će istorijski dalje i dublje retardirati.⁴

Država kao javno dobro

Poznato nam je kako su prošlost, posebno feudalni tradicionalizam, na našim prostorima i kasnije pobjeda komunista u borbi za „preotimanje“ vlasti utisnuli snažan pečat na shvatanje, egzistenciju i funkcioniranje države sve do sadašnjih dana.

Naravno da to nije bio izuzetak od opšteg pravila, u tom slučaju kod slovenskih naroda. Svugdje tamo gdje je rad imao državotvornu formu država je bila izvor privredjivanja. Tome stanju države odgovarali su pojmovi država, deržava i gosudarstvo.

U lingvističkom smislu, navedeni nazivi su abundantni ili imaju značenje „sve i svja“. Moram priznati, takvi me pojmovi vode figurativnom mišljenju prema kojemu država znači *država-ti* ili „držati“. Pa ipak, s tim shvatanjem države živjele su generacije cijele svoje živote. Mada to nije bilo osobito pohvalno, država je u ovih naroda pretpostavljala podvrgavanje državnoj vlasti koja potčinjava — *drži narod, o-država zemlju* i *sa-država poredak*. Ova definicija savršeno otkriva istinu o odnosu države i njenih „gradjana“, zapravo podanika u našoj tradiciji.

Dopustite da objasnim i šire neka druga svojstva ove države — „držanja“.

Takva su svojstva prostom oku nevidljiva, pa ipak prisutna u načinu života države i njenih podanika.

Glavno i posve neobično značenje kod države slovenskih naroda jeste agatodemonsko, shvatanje države kao dobrog duha ili duha zaštitnika. To je bio način da se prevaziđe podvojenost između države i društva. Ništa nije toliko doprinjelo identitetu države i društva kao naprijed pomenuto shvatanje. Stječe se dojam da i danas ljudi brkaju ove pojmove; kad govore o državi oni pod tim pojmom podrazumijevaju društvo i *vice versa*. Naravno, tome će kasnije doprinjeti vladavina komunista koji su namjeravali iz svoje, partijske države larvirati društvo – „novo društvo“.

U osnovi, između azioproizvodnje kao tradicionalnog načina privredjivanja i proletprivrede sličnost je potpuna. U oba slučaja privreda je državna grana. Rad države materijalizira podaništvo. Ona je vlasnik (admodijator) jedinstvenih uslova privredjivanja što se ogleda u tradicionalnom smislu kroz posjedovanje zemlje ili u savremenosti kao partijski karakter vlasništva. Na prvi pogled to se ne čini velikom promjenom. Patrijahalno-partijska privredna moć i njena admonitivna priroda glavna su prepreka u nastajanju civilnog društva.

Država-„društvo“ ima ukornu prirodu prema narodu, *ad rem* ponašanje i njegovu upotrebu. To podrazumijeva abrihtovanje naroda od riječi sve do batina, održava njegovo nepunoljetstvo u političkom pogledu.

Tome je blisko i shvatanje o agnatičkoj državi kao produženju i zamjeni za ulogu oca, nastavak vlasti po očevoj liniji. U tom je smislu ruski čovjek ispoljavao svoju odanost i poslušnost „caru-bačuški“ ili, u novije vrijeme, partijsku prema generalnom sekretaru.⁵

Svoju najvišu tačku u gubitku društvenosti država-„društvo“ doživljava kroz svoj agatobiotički karakter. Zapravo postoji neko uvjerenje da takva država *zna* što je dobro i pravilno življenje. Ni jedna se država kod ovih naroda, usprkos promjenama njenog oblika, sve do savremenosti, nije odrekla te uloge odnosno znanja o tome što je dobro, a što rdjavo za njene podanike. Lešek Kolakovski je to savršeno formulirao kada je rekao: to su države koje unaprijed znaju što narod hoće, a da ga za to i ne zapitaju.

Podvrgavanje društva državi, državi-„društvo“, vodi državi koja adoptira narod. Shvatanje da je država otac naroda ne temelji se samo na njenoj agnatskoj prirodi kao duhovnoj kulturi i svijesti podanika. Adopcija naroda samo je konačan završetak, jedinstveno sliven izraz agatodemonske, agatobiotičke i agnatske prirode slovenske države, države-„društva“.

Čini se vrlo neobičnim da ova država ima i aklamatorni karakter. U njoj narod ne bira svoje predstavnike pojedinačnim glasanjem već prostim uzvikivanjem. To ne znači da je država jača u odnosu na društvo, narod. Zapravo, ona je i jedno i drugo. Država-„društvo“, država-„narod“.

Način da se to shvati jeste nedostatak akrativnih sposobnosti u narodnosnom biću slovenskih masa. To se odnosi i na sve one sadržaje državnog života koji kod drugih naroda pretpostavljaju narodno učešće, vladavinu naroda. Nedovoljna sposobnost naroda u vladanju nad samim sobom zakonito instalira moć države u „istočnih“, koja je bez presedana u ljudskoj istoriji.

Postoji jedan skriveni sadržaj koji ove države čini jedinstvenim u svijetu. To je njihova unutrašnja snaga što se sadrži u dvijema iskonskim funkcijama od kada slovenski narodi znaju za državu. To je najprije država-nje koje je samo drugi izraz za vladanje po nahodjenju. Naša istorija zorno prikazuje da je jako teško odrediti da li su vladari služili državu ili je država služila vladarima. Pa ipak, ta je snaga država bila više relativna nego što se moglo očekivati s obzirom na česte apsolutističke oblike. Zapravo, takve su države konstantno slabile društvo. To stanje: „jaka država – slabo društvo“ nije samo izraz naše tradicije, ono je bitna oznaka naše savremenosti. Komunističkopartijski oblik vladavine samo je nastavio tu prožimajuću liniju u jugo-slovenskom prostoru autorizirajući i autokratizirajući je.

Druga se snaga ovih država sastoji u upotrebi naroda, u ovom slučaju podanika. Da narod upotrebljava državu — takva funkcionalnost vladavine naroda nije poznata. Prije je obrnuto: da država upotrebljava narod.

Poslije rata s Napoleonom rusko je samodržavlje ispalilo sentencu da je narod spasio državu. Razumije se, bila je to istina, ali takva istina ima i svoj dodatak. U ratovima koje su vodili ovi narodi, država je zaista bila spašavana zahvaljujući upotrebi naroda, istoj onakvoj njegovoj upotrebi u miru. Narod nije upotrebljavao „svoju“ državu, izuzev kod Srba koji su je znali potkradati vraćajući „milo za drago“ budući da je država mnogo više otimala.

Nerazlikovanje države i društva, vlasti i gradjana — podržavljenje naroda — objašnjava zašto su socijalne promjene u pomenutim državama rijetke, neobično skokovite, iznenadne i krvave i zašto su postoća socijalna stanja tako dugo održiva i surova. Prema nekim socijalnim teoretičarima i historičarima to ukazuje svaki put na ponovno radjanje naroda. Aleksandar I Karadjordjević htio je stvoriti jugo-narod, kao što je Josip Broz kanio Radni narod. Neuspjeh prve Jugoslavije, posebno kriza druge — samo pokazuju koliko „država-narod“, „država-društvo“ nema svoje organske snage kada dezavuiraju civilno društvo.

Država kao alter ego naroda ostavlja nas i dalje u razmišljanju o njenoj prirodi koja je dijelom naslijeđena i nastala na Istoku.

Postoji li objašnjenje za njeno postojeće funkcioniranje? Zašto tamo država postoji kako već postoji?

Za mene, tome je doprinio ambrozijski karakter države kod „istočnih“ kao teokratizacija narodnog i društvenog života, prema kojemu država odaje projiciranog boga izražavajući njegovo silaženje s neba. Srce i duša takve tvorevine jeste imperium ili zapovijedna bit države nasuprot zapadnog značenja dominiuma kao privrednog posjedovanja. U prvom slučaju država iz-država narod, u drugom pak, narod iz-država državu. To je bitna razlika koja se objelodanjuje sve do danas.

Ta razlika otkriva istinu o ulozi države kod „istočnih“ i ja ću je ovdje iskoristiti kao metodičku osnovu za identifikaciju dva različita shvatanja države: države kao „držanja“ i države kao „javnog dobra“.

Rimljani su pod državom podrazumijevali značenje *res publica* što ne pretpostavlja određeni oblik vladavine, na primjer, nego javnu stvar odnosno javno dobro. Tome odgovaraju javne radnje — one koje se tiču države. To bi značilo da je država mnogo šira od jednog oblika vladavine ili mnogo više od načina upravljanja, čemu su inače težili i tradicionalni oblici države kod slovenskih naroda i partijska forma države koju su donijeli komunisti.

Ipak, kad razmišljamo o tome što je značajno za shvatanje *res publica*, ne mogu a da ne kažem da javne stvari, u ostalom i one obične i upotrebne, u svom imenu ili već svojim nazivom otkrivaju određeno značenje i intenciju.

Ne treba posebno govoriti koliko upotrebna vrijednost odaje smisao nekog predmeta ili same stvari.

O čemu govori *res publica*?

Res publica je pretpostavljala da niko nema više prava na državu kao javno, zajedničko dobro od bilo kog drugog. To je takodjer, značilo da ne postoje bolji politički ljudi u odnosu na one druge. Svi imaju prava na *acta publicum*, javne radnje koje se odnose na državu.⁶

Tradicija *res publicum* nastavila se u francuskom slučaju, dok kod slovenskih naroda ona ima izvjesno uporište samo u Poljaka u značenju *javna politika*. To, vjerovatno, objašnjava današnji otpor poljskog naroda komunističkoj organizaciji „države-društva“, zahvaljujući svojim tradicijskim nanosima javne politike. Kao što smo ranije vidjeli, drugi slovenski narodi stvari države pridaju sasvim drugo značenje, upravo ono koje znači riječ država.

Mora se reći da se poslije javio jedan drugi smisao pojma države što ga imaju romanski i germanski narodi. Riječ je o nazivima *etat*, *stato*, *Staat* i *state*. Tu vidimo,

u užem pogledu, državu kao uredjenje i poredak, ali, u širem značenju, takvi nazivi označavaju ustavnost i zakonitost.

U pomenutih naroda, ove riječi imaju svo poštovanje. Koliko god da je država izgubila na javnom, postajući poredak i uredjenje, ona je održala javnost iznad sebe, a narodi će poštovati javnost isto onoliko koliko znaju da poštuju državu.

Nakon ruske revolucije 1917. godine partijska država kod slovenskih naroda samo je prividno promjenila tradicijski omotač „država-društvo“. Razumije se, bio je to posve grandiozan događaj. Država-radnika imala je neobično fanatičnu i fantastičnu zadaću, da „izgradi“ novo društvo, „državu-narod“! Ništa nije išlo tako u visine kao hvala u pogledu njenih socijalnih i narodnosnih mogućnosti. Komunistički graditelji su u svojim glavama imali gotov plan na osnovu uputa koje im je nalagao Loeffelkommunismus.

Pa ipak, postoji neka granica, čak i kod takvih planova. Problem je nove/stare države bio taj da ona ne može privredno funkcionirati na osnovu svoje partijsko-zapovijedne biti. To je i prirodno. Imperium nije mogao osvojiti polje dominiama kao privrednog posjedovanja za cjelinu svojih podanika. Druge su države, ustrojene na tradiciji res publica i dominiama u privrednom životu, pokazivale koliko je država kod „istočnih“ i sada, u komunista, rdjav prizor.

Ali, kompartijsku državu nije upropastila loše funkcionirajuća privreda po sebi. To je jedna od, možda, najvećih prožimajućih zalbuda. Zvuči paradoksalno, mada je istinito: takva država je upropastila samu sebe! Posve neobičnom negacijom res publica, ona je provela identitetnu političku organizaciju države i društva. Takva hegemonia i totalna država usisala je društvo, istovremeno ga ukidajući. Posljedice nisu na prvi pogled tako zastrašujuće. Tako ja objašnjavam nastanak čitavih ne-političkih naroda. Ali, kad se dovedu u vezu sa slobodom privredjivanja, bolje rečeno, njenim odsustvom u takvoj državi, one na duži rok djeluju razarajuće i po samu državu. Državnodruštveni organizam nije doživio smrt, no njegovo tijelo nije bilo sposobno ni za život.

Dopustite da objasnim svoje zanimanje za taj fenomen.

Politički neslobodan čovjek ne može biti ni privredno sposoban.

Prema svojoj funkciji kompartijska država djeluje naspram tekovina res publicae i po nalogu jedne grupe ljudi koji su sebe samoproglasili za, čak i u antropološkom pogledu, najbolje snage u takvoj državi. No, usmjerenje na politiku u značenju vlasti u državi, transformacija lične i grupne vlasti u vlast države i državu samu, umjesto ekonomije — koči ekonomske snage društva vodeći ga bijedi. U tom je smislu kompartijska država došla do pozicije da se protivi radu.

Nenadmašive su finansijske mjere u takvoj državi. Štampa se novac, nije važno koliko. Dijeli se, vrlo mnogo se dijeli dok se ne dospije do toga da nema ništa više za dijeljenje, jer se sve podjelo ne samo za danas, nego i za sutra.

Nisi erro pravi izlaz je danas: dosta partijske vlade!

Societe civile

Moji pogledi vode me reintegraciji ideja o civilnom društvu, ustanovama društvenog razuma. U generalnom pogledu, to bi značilo oslobađanje od puta koji ide za jednim „teorijskim“ idealom posljednje klase u istoriji i njegova smjena — socijalnim. Plodnost takva pristupa rezultira praktičnim ustanovama i dobrom, ekonomski funkcionirajućom privredom.

Stara imaginacija o „proleterskom kraljestvu“ na zemlji svjetovno se završava rdjavim stanjem upravo za „proletarijat“. Ni nova imaginacija jedne iste idejne matrice neće dovesti do boljeg socijalnog stanja. Socijalizam u ruskom smislu, socijalizam koji u lenjinističkom pogledu propovijeda revoluciju, gotovo da je sigurno okončava u „državi-društvu“. Taj će se slučaj dogoditi i obnoviti svaki put ostane li se na imaginaciji koja podrazumijeva utopiju i volju. Naposljetku, nova

sopstvenost, sopstvenost kompartijske države nad društvom zasnivala se na aktima i učešću u revoluciji.

Sve što nam ostaje jeste da govorimo u pretpostavkama, hipotetičkim mogućnostima. Svaka od mogućnosti uspostavljanja civilnog društva u društvima pod socijalizmom ima snažne prepreke. Kompartijske države braniće svoju političku egzistenciju sve do definitivnog i konačnog uništenja društva. Pa ipak, reformska svijest o potrebi „socijalne države“ u sprezi s predmetnom procesualnošću koja je još svijetski trend mogla bi, posmatrano na duži istorijski rok, podlokavati kompartijsku državu. To obećava da vanjski i unutrašnji socijalno-ekonomski procesi, kao što se već dešava, probijaju političku egzistenciju kompartijske države. Podanici kompartijske države sve teže će se držati bez uznemirenja kada pogledi preko granice stalno navode dobro poznatom pitanju: „A, kako to da je kod njih mnogo bolje nego kod nas?“ Edukacija naroda o sjaju kompartijske države ne može izdržati pred zornim primjerima života dobrostojećeg zapadnonjemačkog radnika. Ništa ne uspjeva kao takav uspjeh. Konačno, problem je postao direktan: može li dalje kompartijska država izdržavati svoje podanike?

Ali objektivni procesi zahtijevaju reformsku osmišljenost. Kako tome dati jedan pravac idejizma, praktičkog programa? Prije svega, societe civile nije proizvod logičkog uma nego živući proces s manje-više realizabilnim mogućnostima. Samo da podsjetim, ako bi civilno društvo bivalo za sada samo stvar jedne pedagogizacije onda ono ne bi dalje odmaklo od školske discipline. Prijelomna tačka sastoji se u činjenici da ono predstavlja ograničen realitet, doduše jedne stvarne stvarnosti koja s jedne strane nameće se objektivnom stranom svekolikosti samog društvenog kretanja, a s druge strane, nailazi na umstvenu osmišljenost i kao kritika doktrine i prakse kompartijske države i kao određeni pozitivni, evropski program razvoja društava pod socijalizmom.

S obzirom na to, držim da je neophodno obnoviti neke od ključnih ideja civilnog društva koje, inače, nisu nepoznate, ali koje imaju civilizacijsku dimenziju. Po mojem mišljenju, postoji nekoliko osnovnih izuma uma o civilnom društvu koji danas manje nego jučer izazivaju reakciju doktrine kompartijske države. Ovdje i dalje o njima ćemo govoriti.

Poznato nam je da je društvo mnogo starije od bilo koje države. Pa ipak, društvenost je istorijski podrazumijevala državnost. U svojoj dalekoj prošlosti ljudi nisu razlikovali društvo od države. Ja se ne bih sada bavio time što je s tog stanovišta primarnije i starije. Htio bih samo reći da *svako društvo u jednom objektivnom smislu predstavlja prema državi jednu više ili manje samostalnu snagu*. S tim generalnim uvidom otkriva se tajna dobrog društvenog i državnog uređenja.⁷

Zapravo, problem modernog odnosa društva i države jeste da se *država dovede u granice zakona*. Zahvaljujući tome, biva i sloboda građana obezbjeđena. U političkom smislu vlada je društvena. To bi značilo uvodjenje običaja da vladini resori ne budu monopol samo jedne političke snage-idemista, ulazak u vladu svih onih društvenih predstavnika bez obzira koliko su njihove ličnosti i namjere povoljne za ovu odnosno onu političku grupu. Početak reforme kompartijske države sa stanovišta civilnog društva podrazumijeva da se komunistička vlada složi sa građanskim slobodama. Time se dokida sopstvenost nad državom koju ima jedna politička grupa zahvaljujući aktima i učešću u minuloj revoluciji. Takvu vladu nazivam – *vladom socijalne reforme*. Očigledno je da novo, moderno i evrodruštvo ne može više voditi stara kadrovska kompartijska nomenklatura.

Civilno društvo je uslov dobre državne uprave koja ne dobiva snagu ni od Boga ni od Vodje, nego u stalnom nadzoru što ga ostvaruju građani nad svojim upravljačima. Ohlokratska ideja koju hvalisavo demonstrira kompartijska država, da svi upravljaju, jednostavno je neostvariva budući da je nemoguće da se svi građani nadju na državnoj i društvenoj upravi. Čak kad bi ona bila i tehnički sprovodjiva, onda niko ne bi upravljao! Ali takva ideja ima korisnu ideološku funkciju. Ona

podilazi narodnoj mašti, uništava akreative sposobnosti naroda i društva, da bi stvarnu vlast predala u ruke partijskih upravljača. Civilno društvo pretpostavlja laički društvenodržavni sistem: *državu bez Boga i Marksa!* Takva država ne podrazumijeva da svi upravljaju kako zapravo niko ne bi upravljao predavajući vlast jednoj političkoj grupi idemista, već da svi vrše nadzor i kontrolu nad upravom i upravljačima.

Ali, takva država zahtijeva kao svoju osnovnu pretpostavku dezavuiranje političkog monopola idemista nad državom što su ga oni izradili na osnovu svojih narodnosnih učinaka u prošlosti. Kad jedna politička snaga „dobije“ od naroda mandat jednom za svagda brzo se od njegovog sluga prometne u narodnog gospodara. Politički monopol nad državom koji imaju idemisti i danas se, usprkos neuspjeha kompartijske države, opravdava „dobijanjem“ mandata od cijelog naroda.

Danas je nemoguće zamisliti u političkoj kulturi da jedna stranka može podjednako igrati ulogu vlasti i istovremeno kritičara svojih postupaka kao vlasti, pozicije i o-pozicije. Pa ipak, komunisti-demisti više od pola vijeka pothranjuju takva vjerovanja. Ne mogu se oteti utisku koliko je to opasno po društveni i državni život. Najdirektnija posljedica jeste da država ne služi društvu nego jednoj političkoj grupi. Time partija postaje preča od države. Ali takva je opasnost uvećana s obzirom da su sami idemisti kao stranka nedemokratski organizirani. Oni su skloni da svoju moć prenose na rukovodstva, vodju. Zato, kad se država podredi idemistima, ona se zapravo podređuje jednoj uskoj grupi ljudi. Kompartijska država je država partijskog politburoa, crvenog „monarha“. Svugdje političke stranke vladaju s pomoću manje ili više jake odnosno slabe birokratije. *U kompartijskim državama partijska birokratija vlada čak i bez vlastite partije.*⁸

Demonopolizacija komunista-idemista kao pretpostavka civilnog društva nije moguća na način kako su sami komunisti u bližoj prošlosti preoteli i dokopali se vlasti. To bi bilo pogubno za društvo, budući da bi takav način iziskivao violentna sredstva. Svako nasilje koje se koristi za ostvarenje određenih političkih ciljeva zahtijeva njegovu produženu upotrebu zarad očuvanja takvih ciljeva. Konačno, rukovodeći komunisti bi svugdje bez razmišljanja primjenili nasilje pošto uglavnom zauzimaju sva vodeća mjesta u silama državne egzekutive. Dakako, njihova spremnost na nasilje kao i odricanje od nasilja od strane demokratskih, civilnih snaga pokazuje da to nije metoda koja bi mogla privlačiti societarne duhove koji računaju na političku odraslost naroda i socijalno-ekonomsku moć društva.

Demonopolizacija hegemone partije s principom jednovlašća moguća je samo i provodi se cjelinom pucanja šavova kompartijske države, čije su istorijske ambicije bile nevidjene: od toga da izdržava narod, politički ga uniformira i uči „pravilnom“ mišljenju. Ukratko, izgledi civilnog društva dani su u mjeri neuspjeha kompartijske države. Njezin objektivni neuspjeh jačaće subjektivne namjere snaga civilnog društva. Ali, ono što je posebno važno jeste da bi u takvoj situaciji mogućeg prijelaznog riješenja demokratski komunisti mogli odigrati korisnu ulogu iskoračivanjem prema „civilistima“. Takvo očekivanje nije zaludno. U posljednje vrijeme možda najbolja kritika vladanja komunističkih partija dolazi od njezinih unutrašnjih demokratskih i opozicionih snaga. Bez obzira što oni predlažu, a predlažu, zajednički uzev, prevladavanje postojećih metoda i modusa političkog djelovanja ovih partija, bitno je da dolaze do jednog jedinstvenog i ohrabrujućeg zaključka: *da se na stari način više ne može.*

Takvo bih saznanje rado nazvao povijesnim. Njegova veličina izbija na vidjelo tek onda ukoliko ga usporedimo s izvornim doktrinarnim, kominternovskim namjerama komunističkih partija. Danas mi to liči na ponor. Ideje demokratskih komunista govore koliko je komunizam istinski evoluirao. Dopustite da stoga izložim mogućnost susretnog projekta demokratskih komunista i civilista. Dosadašnji idejni fond demokratskih komunista daje nadu da bi oni mogli izvršiti konačnu i definitivnu kritiku političkog monopola svoje partije nad državom i egzekutivnim

silama. Prije svega mislim na princip „jednovlašća“. *To bi značilo priznanje da je država javna ustanova pluralistički i demokratski otvorena za socijalno-narodnosnu vladavinu i različite oblike upravljanja.*

Razumije se, ona je mnogo više od oblika vladavine i načina upravljanja. Ona je civilizacijska ustanova. Pluralistička, onoliko — koliko je društvo objektivno pluralističko. Svako onaj ko kompartijskoj državi podnosi argumente u smislu „pluralizma glava“ griješi, jer takva država je s tim argumentima lako izlazila na kraj budući da ih je uvijek proglašavala za devijantna političkomisaona lutanja pojedinaca, a po potrebi i razbijala takve glave. Pluralizam političkog uticaja na državu objektivizira se iznutra pluralističke socijalne strukture i to u onoj mjeri koliko je takva struktura razvijena. Ni manje, ni više. Na taj način pluralizam se predstavlja cjelinom socijalnih snaga.

Vrlo značajan iskorak demokratskih komunista da samonegiraju politički monopol svoje partije i princip „jednovlašća“ u teoriji i praksi predstavljao bi epohalni način da društvo dodje do markacije države kao javne ustanove. No to ne bi smjelo značiti uvodjenje u državu koja bi stvorila nove političke ograničenosti, na primjer, za komuniste! *Država bez komunista bila bi isto toliko politički slaba koliko i postojeća, kompartijska, koja je napravljena isključivo s njima.* Civilisti bi se stoga valjali kritički odnositi prema idejama takvog antikomunizma, političkog antikomunizma koji bi eventualno išao za projekcijom države bez komunista u bilo kojoj varijanti. Iskustvo poučava da je idemistički komunizam, razumije se, zelotski orijentiran, svaku kritiku monopola komunističke partije i njenog „jednovlašća“ vješto prevodio u antikomunističku alternativu: ili-ili, ili-mi, ili-oni odnosno „ko će koga“ stvarajući lažni utisak kako oni koji kritiziraju monopol „Ka-Pe“ ustvari hoće konačan obračun da bi protjerali komuniste iz države. Mogu samo reći kad bi se uistinu o tome radilo da bi takva država bez komunista bila ne manje politički rdjava od postojeće, kompartijske.

Naravno, svako ozbiljan zna da se radi o jednom taktičkom triku komunista idemista i zelota. Pa ipak, takva je odbrana hegemonističkog komunizma pokazala se vrlo uspješnom. Ako se radi o tome da se smjeni jedan monopol s drugim — u čemu je onda razlika? Takvo pitanje može postaviti svaki čovjek ma koliko da je nezadovoljan s time kako idu stvari u kompartijskoj državi.

Narodi i društva koji su prošli kroz nevjerovatne teškoće u kompartijskoj državi više od 70 godina ne mogu dozvoliti nove političke ograničenosti koje bi značile ista socijalna i materijalna mučenja. Držimo da je vrijeme da se u tom pogledu politički odraste.

Zato pluralistički model države pretpostavlja uticaj svih političkih snaga koje priznaju civilizacijske vrijednosti i koje im dalje doprinose.

Komunisti? Da!

Ali, uključeni u politički život povodom države kao javne ustanove i nerazdjeljive cjeline.

Bez revolucionarnog „zavjereništva“, bez prava ekskluzivne naravi na državu kao sopstvo.

Priznanje od strane komunista da su oni jedna od političkih snaga u državi, a ne nad državom, omogućila bi mnogo izraženiju društvenodržavnu i sistemsku elastičnost da bi se bez unutrašnjih poremećaja i potresa s lijeva išlo na desno, kao i obrnuto i s obzirom na višestruke mogućnosti koje društvo traži. U takvoj bi državi mogli koegzistirati različiti načini privredjivanja, oblici imovine i svojine, realna privreda bez ideoloških napora da se izgradi ona realnija ekonomija od realne, civilne slobode, politička kultura, egzistencija, saradnja i integracija različitih nacionalnih kultura, a iznad svega ljudi bi se u socijalnom pogledu lakše podnosili. U takvoj državi ni jedan čovjek ne bi važio za socijalno boljeg od ma kog drugog zato što je njegovo političko, ideološko uvjerenje ili pogled na svijet privilegiran od države. Kao što nacionalne, rasne ili vjerske razlike mogu u predrasudnoj formi razarati društvo i

državu, ništa manji je negativni učinak usljed političkih razlika, posebno ako se one izvode do razlika u „kvalitetu“ socijalne antropologije.

Gotovo je sigurno da je kompartijska država doživjela svoj povijesni neuspjeh. Zapravo, ona se sudarila sa samom sobom. Ona postiže ono što ne želi, a želi ono što ne postiže. Način da se to shvati jeste da se društvo realnije odredi prema mogućnostima sadašnje praktičke izvodljivosti komunizma. Mnogi misle da je neuspjeh/kriza kompartijske države u tome što ona nije još dovoljno komunistička i izlaz vide upravo u njenoj daljoj komunizaciji, kao da najveća greška nije baš u tome što je ona pretjerano komunistička.

Početna mogućnost u „razblaživanju“ kompartijske države i uvodjenju civilnog društva sadrži se u ukidanju strukture i karaktera izbornog sistema koji povlašćuje komuniste, idemiste i zelote – zapravo, kojim i na osnovu kojeg oni sami sebe „biraju“ pretvarajući izbore u svoj političko-grupni i lični plebiscit. Time bi se došlo do političkog naroda u demokratskom i pravnom smislu, izjednačenja političkih uslova kao ugovornih odnosa s državom te uspostavljanja kontrole nad njom. Takva država ne bi bila podređena društvu, ali ni društvo ne bi bilo njen prost dodatak. Civilno društvo traži njihovu sintezu.

Shvatanje kompartijske države kao privrednog subjekta pretpostavlja njenu samostalnost u odnosu na društvo. Takva ideja je isuviše stara i u tom pogledu ona nije izvorno komunistička, ali je ipak zadobila svoju najvišu materijalizaciju. U praktičkom smislu to bi značilo da svi podanici države od nje dobijaju sredstva za život, kao da ne postoje privredno-društvene radnje.

Moram priznati, takva država graniči s nekom vrstom Jeruzalema. Izdržavanje naroda je vrlo blisko očekivanju da narod ne treba da radi. A, sad još nešto zabavnije. Kako napraviti novac iz države i sve podanike učiniti sretnim. Razumije se, kompartijska država posmatrano s tog stanovišta ekonomski je vrlo slaba tvorevina, a s njom se društvo survava ka ekonomskoj krizi i siromaštvu. Pa ipak, njene socijalne veze su nešto čvršće. Zapravo, nema socijalnih pobuna zbog lošeg materijalnog položaja podanika. Ja ne mogu to nikako drugčije objasniti no činjenicom da je kompartijska država mentalno poopštila jednu veliku fikciju da svi žive o trošku svih. Naravno, u ekonomskom smislu to je njena slabost, ali to je i njena socijalna snaga.

Civilno društvo polazi od klasičnih tekovina odnosa između privrede i države. Država ima svoju ulogu u ekonomskom procesu, ali sama država nije niti ekonomija ni zamjena za ekonomiju. To je u suprotnosti s glavnim principom kompartijske države u privrednom životu: čija vlast – njegova je i privreda.

Uistinu, privreda kompartijske države je „merkantilistička“. Ljudi koji bi privredjivali koristeći svoje privredne talente nemaju ekonomskih sloboda. Niko ne smije zaraditi. Bogatstvo je ideološki problem. Ekonomija funkcionira kao državna grana. Kompartijska država ne samo da je u suprotnosti sa radom i njegovom ekonomijom, ona je, ako hoćemo pravo, i u suprotnosti sa doktrinom komunizma, samim Marksom – koji je smatrao da je privreda demijurg cijelog društvenog kretanja i da je država izvršni organ privrednih snaga.

Taj prirodni proces, odnos između ekonomije i politike, kompartijska država je inverzirala. Tome savršeno odgovara ona izreka da je društveno stvaranje države pretvoreno u državno stvaranje društva.⁹

Civilno društvo obnavlja cjelokupnu proizvodnju vrijednosti i robni karakter privredjivanja, tržišni oblik rada. Time se društvo vraća predmetnoj procesualnosti rada, ekonomiji robnog „fetišizma“ koja jača socijalno-privrednu moć ponaosob svakog privredjivača i njih svih zajedno. Danas kompartijska država ne konfiscira samo višak rada (govoreći u naturalno-socijalističkim kategorijama), nego i dio potrebnog rada. Ne mogu a da ne priznam da me takva država neodoljivo podsjeća na istočne despotije.

Ni poslije 70 odnosno 40 godina državnog stvaranja društva graditelji privrede kompartijske države nisu shvatili *da je roba glavna sila socijalizacije*. Zato su oni uspostavili na djelu jednu ekonomski lošu socijalizaciju, koja prije liči na etatizaciju.¹⁰

Kompartijska država je podilazeći narodnoj mašti obećala socijalizam, komunizam, da bi zahvatala u njegovo privredjivanje, od viška rada do potrebnog rada. Život svih na račun svih bila je jedna omamljiva fikcija, posebno ako su mnogi mogli sebi priuštiti mogućnost da uopšte ne rade. Ali, ako namjerno uopštimo glavne ideje kompartijske države prema privredi, onda se to dade pokazati na konceptu „socijalističkog, komunističkog načina proizvodnje“. To je ona, da podsjetim, zamisao koja je došla iz *korpusa socijalizma ideja*. A, ona je stvarala velike poteškoće u praktičkoj realizaciji. Društvena stvarnost, na svu sreću, bila je mnogo otpornija. Znae, vi možete sto puta smatrati socijalističkim, komunističkim načinom proizvodnje sakupljanje žita na državnoj gomili da bi ste ga onda dijelili svakome i „ravnopravno“, ali tada morate biti sigurni da slijedeće godine nećete imati ni žita ni „komunizma“. Možda su takve ideje zaista komunističke, pa ipak, one su u glavnom dovodile do neprijatnih posljedica, prijetnji gladju i upotrebi nasilja. Kompartijska država sve teže izlazi sa zadovoljavanjem potreba ljudi, čak i onih prirodno uslovljenih. Možda je, velim, i slobodna razmjena rada, na primjer u oblasti stanogradnje, komunistička ideja. No, koliko je meni poznato, Jugosloveni poslije njene realizacije sve teže dolaze do krova nad glavom. *Od komunizma se ne živi niti se u njemu dade stanovati*.

Taj put, u privrednom smislu, od socijalizma do društva, od komunizma do privrede, pokazao se kao golema zabluda graditelja kompartijske države. Vjerujem da su to mogle biti zablude na samom početku, pa čak i to da one potraju i duže vrijeme, ali danas nakon toliko iskustava takve mi zablude izgledaju jednim neodvojim dijelom sistema koga pretpostavlja kompartijska država. Te zablude – to su istine kompartijske države.

Moderna država pretpostavlja relativno uskladjen odnos između njene političke i privredne organizacije. Politička organizacija kompartijske države nakon revolucije kao „državnog udara“ dolazi u sukob s privredom. Da bi opstala, ona prema sebi privredi kroji privrednu organizaciju. To je stalni uzrok nestabilnosti kompartijske države, jer politička organizacija takve države nije na istoj visini moguće, efikasne privredne organizacije. Revolucionarno uklanjanje profita s željom da privreda i dalje bude ekonomski efikasna kao da se nije ništa desilo neodoljivo podsjeća na očekivanja da neplodan muškarac ima potomstvo.

Civilno društvo odbacuje kameralističku privredu, što bi značilo da je ova samo jedna od državnih grana. Merkantilizam, kameralizam i socijalistički etatizam dio su jedne tradicije koja nalaže da privredu podiže država kao što je Bog stvarao svijet. Privreda je jedno veliko preduzeće, a ne skup konkurentnih privrednih subjekata. Za razliku od kameralističke teorije, civilno društvo propovijeda da država ne treba da se miješa u privredni život zemlje. Svi idu slobodno za svojim ekonomskim interesima. Pa ipak, civilno društvo ne zastupa ekonomski egoizam.

Takav je princip, kada bi se rezolutno sproveo, ne manje socijalno opasan od principa „života svih na račun svih“, što je danas srce i duša kompartijske države. Postoji niz situacija kada se država u savremenoj privredi mora mješati u privredne radnje svojih građana. One nisu samo nužno zlo, nego posljedica ekonomske funkcije moderne države. *Civilno društvo nije za ekonomski darvinizam privrednih subjekata, ono se zalaže za socijalno funkcioniranje privrednih ustanova*. Ali, ono „socijalno“ ne oslobadja radnike da proizvode cipele na ekonomski, rentabilan i konkurentan način. *Tajna političkog uređenja kompartijske države sastoji se u proizvodnji odnosa dominacije komunističke partije dezavuirajući ekonomiju rada, proizvodnju proizvoda u robno-vrijednosnom obliku*.¹¹

Pa i onda kada se država miješa u privredne aktivnosti svojih radenika, iz razloga svoje objektivne ekonomske funkcije, takve se intervencije valjaju svesti na najmanju moguću mjeru. Bit državnog interveniranja prema civilistima, korespondira sa socijalnim ispravljanjem „ekonomije razlika“. Naravno, socijalno ne smije potirati produktivne razlike, kao što produktivne razlike ne mogu negirati socijalno. U prvom slučaju može lako doći do kočenja ekonomskog funkcioniranja kapitala koje survava društvo ka siromaštvu svih, u drugom pak — ljudi se odaju „opasnim“ mislima pobune.

Ovdje i dalje opisuju glavne razlike između kompartijske države i moguće države s civilnim društvom u pogledu njihova odnosa prema privredi.

Civilno društvo teži prirodno produktivnim razlikama među ljudima kao privrednim stvaraocima. Rado bih izjavio da ono time u praktičkom smislu ostvaruje tri značajna narodna probitka. Zapravo, produktivne razlike ekonomski motiviraju svakog kao individualnog privrednog subjekta, na toj osnovi bogate se takvi, ali se s njima bogati i društvo koje onda u povratnom smislu ima materijalnih mogućnosti da socijalno-ekonomski intervenira odgovarajućim davanjima svima onima što su ekonomski manje sposobni.

Za razliku od moguće države civilnog društva, kompartijska država revolucionarno razara produktivne razlike među ljudima u smislu njihova različita doprinosa na polju privrednih aktivnosti. Saglasno s time ona demotivira čovjeka kao „ekonomsku životinju“. Posljedice su očite. Svi — osiromašuju. Razumije se, i samo društvo i država siromaše. Ali, u odnosu na državu s civilnim društvom, gdje su produktivne razlike među ljudima pretpostavka bogatstva pojedinaca i društva i istovremeno njihova posljedica, kompartijska država uspostavlja nevidljene ne-produktivne razlike na tlu siromašnog društva i još siromašnijih podanika. *Sjaj bogatstva partijske nomenklature u kompartijskim državama nadmašuje raskoš života turskoga begovata, kineskog mandarina ili danas, američkog poslovnog multimilijardera.* Ništa ne može opravdati takvo bogatstvo ljudi koji nisu došli na vlast s pomoću novca, ali koji su se pomoću vlasti nečuveno obogatili. Socijalistički mamonizam je vrlo skupa cijena koju društva i narodi moraju platiti za vlast komunističkih partija u kompartijskim državama.¹²

To je samo po sebi nevjerovatno, pa ipak je tako. No, ništa više ne privlači kao pokušaj objašnjenja socijalističkog mamonizma koji generira iz odnosa kompartijske države prema privredi. Ja to ne mogu nikako drugačije objasniti nego kao zabludu koju su imali tvorci kompartijske države. Prije svega, Lenjin, na primjer.

Njihova analiza vodila ih je zaključku da produkciono/reprodukcioni motor civilnog društva osiromašuje masovno ljude i društvo dajući mogućnost jednoj manjini da se neslućeno bogati. Privredne ustanove civilnog društva vidjene su isključivo kao sredstva za bogaćenje jednih i siromašenje drugih. Oni nisu i mehanizmi bogaćenja društva te na toj osnovi i popravljanja položaja ekonomski manje sposobnih. Zato se izlaz vidio samo u pobuni protiv takvih privrednih ustanova. Naravno, danas možemo reći da je takva analiza bila potpuno pogrešna. Sve se, u pogledu razvoja privrednih ustanova civilnog društva, odvijalo u obrnutom smjeru. Niti se isključivo jedna mala manjina bogatila, niti je većina siromašila. Još manje se to može kazati za društvo.

Na osnovu pomenute, pogrešne analize privrednog stroja civilnog društva, kompartijska država je ugušila ekonomske slobode individue, osiromašila i dalje i pojedince i društvo, a uspostavila takve socijalno-ekonomske razlike u korist nekadašnjih revolucionarnih boraca protiv produktivnih razlika u civilnom društvu, koje ne poznaje ni sam kapitalizam. Kompartijska država je „država-društvo“ siromašnih pojedinaca, siromašnog društva i nepravične raspodjele u korist jedne manjine, utoliko nepravdnije što joj postament nisu produktivne razlike.

Ništa nije toliko važno za civilno društvo koliko vladavina prava. Ubi societias, ubi jus čini jedno društvo stvarnim društvom. Svaka država civilnog društva garantira

pravo, ali je i sama pod njegovom jurisdikcijom. Država koja je utjerana u granice zakona govori nam da i za nju važi pravni poredak. Bez pretjerivanja se može reći da je pravna država, država koja je spremna da uzme u odgovornost i samu sebe, uvijek onda kada se kojim slučajem nadje u prilici da se ogriješi o postojeći pravni poredak.

Kompartijska država ne zna za vladavinu prava. Tačnije, ona je u suprotnosti s njim. Zapravo, ovaj tip države je i nastao revolucionarnom negacijom vladavine prava. Bilo bi onda isuviše očekivati da se takva država podvrgne pravnom poretku. U kompartijskoj državi pravo se nalazi ispod države ili tačnije, politike. Pravo je ono što odgovara politici, njenim odnosima snaga. Zato prije važi politička cjelishodnost nego vladavina prava. Pa ipak, bilo bi pretjerano tvrditi da kompartijska država nema, na primjer, pravnog poretka. No, u isto vrijeme to je država s pravom koja sama određuje hoće li se podrediti pravu.

Pravno samoograničenje države nije u ovisnosti od nje same. Na ovo je prisiljava društvo. Kada je engleska aristokratija pristala da se pomiri s građanskim slobodama naroda, položene su osnove za pravnost držanja i društva i države. Civilno društvo i država koju ono pretpostavlja sretno spaja law i right, objektivno i subjektivno pravo. U kompartijskoj državi i objektivno i subjektivno pravo. U kompartijskoj državi i objektivno i subjektivno pravo ovise od komunističke partije. Zapravo, ona ide ispred prava.

Kada se država poistovjeti s klasnom prirodom pa čak i svede na jedan oblik upravljanja, kao što je to slučaj s kompartijskim državama, posebno još ako takvu „klasnost“ oličava komunistička partija koja je po svojoj prirodi nedemokratski organizirana i koja teži da upravljanje preda u ruke nekolicine partijskih upravljača, tada država postaje objekt, sopstvo jedne grupe ljudi. Razumije se, da u tom slučaju pravo postaje izraz volje partijskih upravljača. Tako me nešto podsjeća na srednji vijek, kada se država smatrala privatnim posjedom koji se može dijeliti, ustupati, uzimati ili otudjivati.

Opisao sam stanje prema kojemu kompartijska država ne želi da se pravno ponaša, time što će u odnosima s društvom odreći se svoje nadmoćnosti i ogrnuti tradjansku odoru. Time se ona ponaša kao najveći „prestupnik“ u društvu, dovodeći pravni poredak u stanje anomalije. I zaista, to je tako. Kompartijska država je ne-pravna država.^{1 3}

BILJEŠKE:

¹ *Društveni ugovor ili principi političkog prava* od Ž. Ž. Rusoa, Nakladom knjižare V Valo-žića, Beograd, 1892. „Protivno je prirodnom poretku da veliki broj vlada . . . Nemoguće je zamisliti da narod bude neprestano prikupljen, te da vrši javne poslove . . .“, str. 91.

² Time se posebno hvalio Zinovjev odmah nakon ruske revolucije: „Reč je samo o 500 hiljada članova (komunista – S. I.), u čijim rukama se nalazi sva državna mašina odozgo do dole.“ *Komunistička internacionala*, knjiga 1, Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“ – Gornji Milanovac, 1981. str. 18.

³ „Juče smo prošli kroz Mostar, a danas kroz Sarajevo. I vidjeli smo da narod, danas, na primjer, na putu dužem od deset kilometara, po kiši i prohladnom vremenu, stoji vani da bi nas dočekao i pozdravio. Te ljude niko ne može mobilisati da se smiju, to se ne može organizirati. (pod. – S. I.). Na tome se vidi . . . povjerenje u nas, povjerenje u našu vlast . . .“, J. Broz, *Dužnost je nas komunista da sebe čeličimo, a time i zemlju da čeličimo*, „Oslobodjenje“, 16. 4. 1974., Sarajevo.

⁴ „U Čehoslovačkoj i Poljskoj, ljevica je došla do zaključka da se liberalizacija ne može očekivati odozgo – od političkog establišmenta.“, J. Pelikan, *No More Mistakes Like Dubcek's, Power & Opposition in Post-revolutionary Societies*, Ink Links Ltd., London, 1979, p. 63.

⁵ „svest masa se izjednačila sa sistemom . . .“, T. Adorno, *Pozni kapitalizam ili industrijsko društvo*, Gledišta, 9/1979, Beograd.

⁶ E. V. Spektorski, *Država i njen život*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1933, str. 21–40.

⁷ S. Jovanović, *Primeri političke sociologije*, Geca Kon A. D., Beograd, 1940, str. 2.

⁸ „Partijska birokratija postala je jedina dominantna socijalna klasa u zemljama u kojima prevladava državni monopol.“, O. Šik, *Das kommunistische Machtsystem*, Hamburg, 1976, S. 257.

⁹ Dr Lj. Marković, *Ekonomsko uređenje – Rani socijalizam –*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1971, str. 11.

¹⁰ „Država posjeduje skoro sve faktore proizvodnje...“, P. A. Samuelson, *Economics*, McGraw-Hill Book Company, 1980, p. 821.

¹¹ „Bazična potreba nomenklature kao vladajuće klase je konsolidacija i ekspanzija njene moći.“ *Nomenklatura Anatomy of the Soviet Ruling Class*, M. Voslensky, The Bodley Head Ltd., London, 1984, p. 141.

¹² Socijalistički mamonizam ima svoju osnovu u feudalizmu i „kominternizmu“. On je samo drugi, materijalni izraz posjedovanja vlasti od strane komunističke birokratije. „Ovaj fenomen je povezan s uticajem feudalne autokratije u samoj kineskoj istoriji i takodjer s tradicijom vrlo jake koncentracije moći u rukama vodja komunističkih partija u različitim zemljama u vrijeme Komunističke internacionale.“, *Selected Works of Deng Xiaoping*, Foreign Languages Press, Beijing, 1983, p. 311.

¹³ Neki komunistički funkcioneri postaju djelimično svjesni ove činjenice, ali vide samo njene posljedice, a ne i sam uzrok. Tako, na primjer, A. Bakočević tvrdi da je „zemlja (Jugoslavija – S. I.) počela da gubi odlike pravne države.“, „Politika“, 24. 9. 1987., Beograd. Naravno, tip kompartijskih država nije nikada imao odlike pravnih država.